

ПРОБЛЕМИ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

ББК 83.3

УДК 821.161.2

Віра ПРОСАЛОВА,

*доктор філологічних наук, професор кафедри історії
української літератури і фольклористики
Донецького національного університету*

ПОЕТ ЗАВЖДИ БОРОНИВ СВОЮ НЕЗАЛЕЖНІСТЬ

У статті простежується, як у поезії Т. Осьмачки відбилися реалії доби, як суспільно-політичні катаклізми позначилися на його творчості. Підкреслюється безкомпромісність вдачі поета, який відмовився лакувати невтішні реалії часу, сміливо йшов проти течії.

Ключові слова: *поет, дума, пісня, експресіоністична образність.*

*«Коли розумна людина виявляє свою дурість,
тоді вона вільна і незалежна ні від кого, бо бояться глу-
поти – це бояться оточення і бути залежним»
Тодось Осьмачка*

Ці думки викристалізувалися в Тодося Осьмачки під час написання «Ротонди душогубців» – повісті про злочини комуністичного режиму, прочитувалися в його діях ще раніше, виявляючись і у зухвалих спробах симулювати туберкульоз, щоб позбутися солдатської шинелі в роки Першої світової війни, і у дивовижній стійкості під час проходження Дантовими колами добре налагодженої репресивної машини, і у відсутності у його творах рятівної апології робітничо-селянської влади та її вождів. Тоді, коли поети навперебій прославляли революційні перетворення, Т. Осьмачка не піддався загальному ентузіазмові будівництва нового світу тому, що бачив животіння села, чув, як вози з мертвими риплять. Цього було досить, щоб накликати на себе

різного роду звинувачення: «класовий ворог», «контрреволюціонер», «куркульський прихвостень», «найнахабніший поет СРСР». Першорядний митець, віддаючи свій голос на захист одурманених більшовицькою пропагандою мас, торував собі шлях на Голгофу.

Виходець із селянської родини, з самого серця України (села Куцівки, що на Черкащині), поет на власні очі бачив і руйнацію сільського господарства, і повстання проти «більшовицького раю», і жорстоке придушення невдоволених. Тут, на Черкащині, 16 травня 1895 року він народився і ріс, тут бідували його батьки, тут після закінчення школи займався господарством, пізнаючи селянські потреби і нужду не зі слів, а з власного гіркого досвіду. Потім навчався в Київському інституті народної освіти, але біль і тривога за українське село ніде не залишали його.

Т. Осьмачка почав рано писати, в атмосфері народних казок, легенд, повір'їв, проте довго ніде не друкувався. Період його творчих пошуків тривав у плідні для українського мистецтва перші пореволюційні роки, що асоціювалися з весняним бродінням, супроводжувалися визріванням та апробацією нових художніх форм, напругою літературних пристрастей. Це був час інтенсивного виникнення нових літературних груп, їх вільної конкуренції, тому й не дивно, що Т. Осьмачка спочатку належав до АСПИСУ, потім «Ланки» та «МАРСУ», де доля звела його з Григорієм Косинкою, Іваном Багряним, Валер'яном Підмогильним, Борисом Антоненком-Давидовичем, Євгеном Плужником та іншими талановитими митцями, приреченими владою на фізичне знищення чи небуття.

Поет дебютував збіркою «Круча» в 1922 році. На підставі цієї збірки С. Єфремов так характеризував її автора: «Мені здається, що серед нашого поетичного молодняку Осьмачка являє може одну з найбільш надійних сил, що не розгорнулася ще уповні, та всі має, мабуть, дані для того» [1, с. 643]. Критику імпонували як мова віршів, так і їх образно-емоційний лад, народнопоетична образність. У поезії Т. Осьмачка – на відміну від неокласиків – утверджував народнопоетичні традиції, що виявлялися не стільки у формі прямих запозичень, скільки на рівні самого художнього мислення, глибинно-простого, експресіоністично-насиченого і дивовижно незалежного, ідеологічно незаан-

гажованого. Не крізь рожеві скельця поет дивився на життя, він бачив його негарзди, несподівані гримаси, мічні ланцюги – і це мучило його сумління, терзало душу болем, гіркотою, а то й безнадією відбивалося у слові. «Кривавими манівцями» прийшло горе, «прошуміло по Україні на незримій колісниці», – характеризував він у вірші «Колісниця» більшовицькі перетворення.

Скрізь долини
Та могили,
Кручі дикі,
Шляхи биті та великі
Гнилим трупом зачорніли,
Черепами, кістяками, мов снігами, забіліли...
[2, с. 24].

Зовсім не поетичні реалії зображує поет, передаючи невідворотний наступ Сатани, який нищить індивідуумів і цілі етноси.

У просторах
По кістках – великих горах
У гарматнім громі гула –
Голий Голод!

[2, с. 25].

Парономастичною конструкцією акцентуються наслідки винищення села.

Третя збірка «Клекіт» (1929) була останньою в довоєнній творчості поета, що так і не став до лав апологетів соціалізму. Не піддавшись спокусі обіцяного світлого майбутнього, не пориваючи зв'язку з селом, він і далі зображує його животіння – всупереч тріумфальному наступу колективізації, оптимістичним гаслам. Він бачив, що в житті селянина мало що змінилося: все та сама щоденна праця з ранку до вечора, та сама бідність і безпросвітність.

У місці борщ пісний холодний
Жадібно діти дістають...
А батько он соснову ложку
Од себе мовчки одіклав,
Під мокру свиту спати впав
На піл самий із голих дощок

[2, с. 71-72].

Без прикрас Т. Осьмачка змальовує життя селянської родини у вірші «Голота», художньо реставрує світ конкретний, не раз бачений, заселений добре знайомими йому людьми, які сповна відчули гіркоту буття. Поетовими співрозмовниками стають батько, мати, близькі й дорогі йому люди, чії болі назавжди врізалися в його серце.

І хоч усе відчутнішою ставала грізна хода кривавих 30-х років, Т. Осьмачка сміливо вмістив у збірці «Клекіт» поезію потужної викривальної сили «Деспотам». Гнівна інвектива нібито була прив'язана до конкретного історичного факту – вступу військ Денікіна в Україну, проте її зміст цим не вичерпувався, а адресат прочитувався між рядків. Ішлося про новітніх тиранів, що закували народ у ланці, відбирали його працю, ту, що «виросла із поту», розпалювали братовбивчу боротьбу. Експресіоністична образність вірша посилювалася рефреном «Гей, не кричіть, не плачте, ньеньки...», що під впливом контексту набував протилежного змісту, передаючи невимовний народний біль. У бій, щоб «народну правду визволять», вступає сам поет, беручи у спільники «безумство-хаос», молодече завзяття. Незважаючи на вияви оптимізму, одержимість, у збірці домінують зневіра і розпач, зумовлені суспільно-політичною атмосферою, відчуттям самотності, марності свого бунту.

Система зла і насильства не змогла примусити Т. Осьмачку скоритися. Він обрав інший шлях: «арештів, допитів, переховування в родичів, спроби перейти кордон, вивезення до Москви й ув'язнення в Бутирці, лікування в Кирилівській психіатричній лікарні...» [3, с. 15]. Наявні про цей період факти, свідчення окремих людей надто скупі і не дозволяють висвітлити його детальніше. Ю. Стефаник, наприклад, так зображував його поведінку на допитах: «На мою думку, Тодось Осьмачка не потребував симулювати, коли його арештовано, на допитах він просто говорив правду, говорив те, що думав про советську власть. Цього, немає сумніву, вистачало, щоб у тій нелюдській системі визнати людину божевільною» [4, с. 111].

У 1942 році Т. Осьмачка несподівано з'явився у Львові. «Український Львів, – згадує Ю. Стефаник, – вітав поета так, як можна було вітати сам символ України, споневірений, убогий, але ніколи не упокорений» [4, с. 111]. Тут, у Львові, вийшла чет-

верта збірка його поезій «Сучасникам» (1943), до якої ввійшли написані до війни вірші та «Дума про Зінька Самгородського». Ця скорбна книга, народжена із болю не лише особистого, а й національного, соціального. І особисте, і політичне, й історичне постають у ній як грані філософічного.

І вічність пожирає кожну мить,
Яка і в зародку пропала, –
Що всі шукання праведних шляхів
Й чола коханого в короні
Завмерли в випарах брудних горшків
І в драній світі на соломі...

[2, с. 142].

Мить і вічність, низини людського буття і вершини духовності, сплін і порив постають не як полярні полюси, а в латентному протиборстві, взаємодії, взаємопроникненні. У людській душі, мов у мікроскопі, відбилися і сувора проза життя, і вічні загадки буття, і порив у незвідане.

Високою героїкою, мистецькою формою втілення відзначається «Дума про Зінька Самгородського», високо оцінена Ігорем Костецьким. У народних думках уславлюються захисники рідної землі. У новітній думі-пісні знаходить відгомін національно-визвольна боротьба українського народу в 20-х роках ХХ століття, одним із осередків якої став легендарний Холодний Яр на Чигиринщині. Актуалізація осередку національно-визвольної боротьби у творі не випадкова: поет свідомо нагадував про героїчні сторінки опору червоним загарбникам.

Хто його зна, де й шукати вже,
Кажуть, – воїна Зіновія...
Чи у лісі лебединському,
Чи у полі килиїмському,
А чи у яру холодному.....

[5, с. 123-124].

Образ Зінька Самгородського розкривається через сприйняття інших персонажів: дружини, доньки, побратимів. Головним героєм твору постає сама Україна, дивовижно прекрасна, бентежно-тривожна. Зображальний план у «Думі про Зінька Самгородського» має виразно національні прикмети: схилені над річкою верби, запашні левади, розкішні садки. Атмосферу

сільської ідилії порушує прохання матері дівчини-красуні знайти її чоловіка, який, як дізнаємося від юнака, давно вже загинув. Прагнення особистого щастя, присутність дівчини засліплюють козака, породжують підступне бажання забути всі негаразди і гризоти світу в її палких обіймах. Проте дівчина допомагає йому подолати цю слабкість: її відмова, мов ковток цілющої води, повертає юнака до дійсності, пробуджує бажання «засвітити козацьку шаблю».

І нехай і за Карпатами
У далеких землях бачено,
Що дитину вірну й щирую
Україна має давня...

[5, с. 126].

Спадкоємність героїчних традицій виявляється не в патетичних заявах, а в дії: то у відвертій опозиції, то в палкому прагненні наслідувати батьків, адже головне – перемогти самого себе, ворога в самому собі.

У віршах, написаних в еміграції у 1943-1948 роках і включених до збірки «Китиці часу» (1953), домінували вже інші настрої: ностальгії, смутку, самотності, бо, по-перше, змінилися умови життя поета, по-друге, почалися його мандри по чужому світу, нерідко байдужому, а то й відверто ворожому. Його радістю, болем і смутком у цих безкінечних блуканнях лишалася Україна:

І саме в той час ти, мій краю, не мій
Та благословенний ще й нині...

[2, с. 161].

В уяві оживали візії Карпат – таємничі, зворушливі, жадані, пошматована більшовицьким терором Куцівка. Враження від пережитого, відсутність взаєморозуміння з деякими земляками, страх перед розправою над ним агентів КДБ посилювали відчуття самотності, породжували підозріливість, призводили до гарчкових рішень.

Не те тут говорять і сміх для привіту,
Йї душа у молитви вже, певно, не та,
І тільки на тлі безконечного світу
Та сама й незмінна моя самота...

[2, с. 183].

Емігрантські будні, реалії повсякденного життя – непривітного, невлаштованого, злиденного, хоч і позначилися на тональності його віршів, проте не витіснили з них того вогню, що все життя палав у його душі, змушував іти проти течії, проти байдужих і боягузів. Драматизм внутрішнього життя поета-вигнанця породжував апеляцію до вищих духовних вартостей, космічного Творця, цариці Музи, які лишилися його єдиними незрадливими супутниками життя.

Забуло серце, що вона поетська доля,
Якій немає лун ніде нізвідки...
І я йому тепер ні з ліса, ані з поля
Не хочу жодної чіпляти квітки

[2, с. 180].

Епохальним твором не лише у творчості Т. Осьмачки, а й у всій українській літературі стала поема «Поет», уривки з якої автор читав ще у Львові. Після ґрунтовного доопрацювання вона ввійшла до його шостої збірки творів «Із-під світу» (1954), виданої Українською Вільною Академією наук у США і Науковим товариством імені Т. Шевченка. Поема має міцну автобіографічну основу, але її автор не обмежився художнім дослідженням пережитого самим, осмислюючи реалії більшовицького «раю», цього новітнього пекла, де править Сатана. Межі його царства чітко окреслені: «аж від Карпатів по ріку Кубань», дійові особи різко поляризовані: кинуті у круговерть репресій страдники і захисники народу, намісники Люципера на землі, які породжують новітніх Іуд – Павликів Морозових. Фізичне знищення українства супроводжувалося моральним, негацією усталених норм співжиття: батька змушували шпигувати за сином, сина – за батьком. Степан Чичка, якого чекісти прагнуть зроби́ти дітовбивцею, шукає порятунку у втечі:

І я благаю з горя, не з гілля,
Негайно всі тікайте відтіля...

[2, с. 242].

Життя селян стало справжнім пеклом. Розділ «Пекло», як і всі інші частини поеми, супроводжується епіграфом – морально-філософським поясненням зображеного, емоційним камертоном до поданої пісні. «Якщо він не розбере Отченашу, то казки йому розповідай» [2, с. 230] – це пояснення лише зовні інформативне.

Воно містить глибокий підтекст: люди, які нехтують вищими законами, мають пам'ятати хоч би про пекло, уявлення про яке вже давно перевершила реальна дійсність. Зображене Т. Осьмачкою місце прийняття мук штучно створене, симетричне («із центру радіусом на всі боки круті стежки блищать по боці, напосні мовчанням замороки»), залите людською кров'ю. Червоний колір, колір крові і вогню, символізує бенкет Сатани, Диявола, Люципера. Ці імена у Тодося Осьмачки означають, зрештою, одне: більшовизм, що з сатанинською силою нищив етноси. Поема не давала заспокоєння читачеві, збуджуючи енергію думання, співпереживання, гідно підсумовувала страдницький шлях знеможеного, але незламного поета-вигнанця, чий мандри по світу несподівано обірвалися на одній із вулиць Мюнхена. Перевезений у 1961 році на лікування до США завдяки клопотанню друзів, він із лікарні так і не вийшов. 7 вересня 1962 року вічний спочинок по безкінечних турботах і стражданнях «із Батьківщини рідної втікач, ще й емігрант між втікачами» [2, с. 216], син поневоленого народу, митець великого таланту і незборимого духу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Єфремов С. Історія українського письменства / Сергій Єфремов. – К. : Femina, 1995. – 686 с.
2. Осьмачка Т. Поезії / упоряд. та прим. Л. Р. Світайло; передм. М.Г. Жулинського / Тодось Осьмачка. – К. : Рад. письменник, 1991. – 252 с.
3. Жулинський М. Приречений на самотність і вигнання / Микола Жулинський // Поезії / Тодось Осьмачка. – К. : Рад. письменник, 1991. – С. 5-18.
4. Стефаник Ю. Матеріали до характеристики життя і творчості / Юрій Стефаник // Українське слово: хрестоматія української літератури та літературної критики ХХ ст. – К. : Рось, 1994. – Кн. 2. – С. 108-114.
5. Осьмачка Т. Дума про Зінька Самгородського / Тодось Осьмачка // Українське слово: хрестоматія української літератури та літературної критики ХХ ст. – К. : Рось, 1994. – Кн. 2. – С. 122-127.